

УДК 339.5.332

Карасьова Н.А.*кандидат економічних наук, докторант
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»***ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЕКСПОРТООРІЄНТОВАНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
АГРАРНОГО СЕКТОРУ**

У статті досліджено інституціональне середовище розвитку експортоорієнтованої діяльності. Розкрито базисні та похідні інститути формування інституціональної сфери. Наведено пріоритетні напрямки державного регулювання експорту аграрного сектору.

Ключові слова: експортоорієнтована діяльність, інститут, інституційне середовище, аграрний сектор, регулювання.

Карасева Н.А. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ СРЕДА ЭКСПОРТООРИЕНТИРОВАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

В статье исследована институциональная среда развития экспортоориентированной деятельности. Раскрыты базисные и производные институты формирования институциональной сферы. Приведенные приоритетные направления государственного регулирования экспорта в аграрном секторе.

Ключевые слова: экспортоориентированная деятельность, институт, институциональная среда, аграрный сектор, регулирование.

Karasova N.A. INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF EXPORT-ORIENTED ACTIVITY OF AGRARIAN SECTOR

The article studies institutional environment of export-oriented activities development. Basic and derivative institutes of institutional sphere formation are revealed. Priority areas of government regulation of agrarian export are outlined.

Keywords: export-oriented activities, institute, institutional environment, agriculture, regulation.

Постановка проблеми. В умовах зростання світового попиту на агропродовольчі товари та загострення конкуренції на міжнародних ринках для аграрного сектору набуває актуальності пошук нових підходів для активізації розвитку його суб'єктів господарювання та інтенсифікації експортної діяльності. У такому контексті неокласична парадигма, яка є панівною в сьогоденній економічній науці, не завжди відповідає об'єктивним умовам чи диктує оптимальні механізми регулювання. На нашу думку, поєднання інституціонального та системного підходів у дослідженні експортоорієнтованого розвитку аграрного сектору дасть можливість структурувати та упорядкувати діяльність виробників-експортерів, держави та інститутів ринку для формування чіткого уявлення про правила взаємодії відповідних суб'єктів, а в подальшому сприятиме розробці практичних механізмів стимулювання експорту аграрної продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні основи розвитку інституціональної теорії викладено в роботах Т. Веблена, В. Гамільтона, Е. Дюркгейма, Дж. Коммонса, Р. Коуза, Д. Норта, Дж. Ходжсона та ін. На прикладі аграрної галузі економічний розвиток крізь призму інституційного підходу досліджували Ю.М. Лопатинський, О.О. Мороз, П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, В.В. Юрчишин, О.М. Яценко та ін. Спільною позицією науковців є принципова необхідність формування дієвих ринкових інститутів, в умовах яких можливий сталий розвиток економічної та соціальної сфери в аграрному секторі.

Метою статті є дослідження інституціонального середовища експортоорієнтованої діяльності та визначення пріоритетних напрямів здійснення державного регулювання в аграрному секторі.

Вклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах неможливо сформувати ефективне ринкове середовище без активної участі держави та її цілеспрямованих дій, направлених на підвищення якості життя населення. Не заперечуючи розвиток на основі ринкових способів господарювання, інституціональний підхід, на нашу думку є більш практично орієнтованим. Він дає можливість відобразити та проаналізувати сучасні нестійкі, специфічні за своєю

формою та характером макроекономічні моделі, у яких враховується вплив наявних у суспільстві відносин соціального, політичного та історико-культурного характеру. В процесі взаємодії та розвитку цих відносин відбувається формування інститутів: формальних (закони, нормативні документи, державне регулювання) та неформальних (звичаї, моральні установки, стереотипи, традиції, колективна свідомість).

Одним із перших, хто охарактеризував інститут як термін для позначення низки суспільних визначень, що означають переважний і постійний спосіб мислення, звичний для певної групи людей, був американський економіст В. Гамільтон [1]. Т. Веблен [2], Дж. Ходжсон [3], Е. Дюркгейм [4] визначають інститути як сталі системи наявних правил та звичаїв, способи реагування суб'єктів на стимули, структуру виробничого або економічного механізму, систему суспільного життя. На їх думку, інститути структурують соціальні взаємодії та являються ключовими елементами будь-якої системи, що існують у суспільстві зовні й незалежно від окремо взятого індивідуума.

Представник нової інституційної теорії Д. Норт зазначає, що інститути – це структура, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визнаючи в такий спосіб стимули, що разом з іншими обмеженнями окреслюють межі вибору, що й задають рамки функціонування економіки і суспільства протягом того чи іншого періоду [5]. У рамках наведених визначень більшість дослідників вказує на роль та місце інститутів як інструментарію регулювання соціально-економічних процесів, визнаючи, що інститути встановлюють «правила гри», створюють формальні рамки, в межах яких відбуваються взаємовідносини в усіх сферах життєдіяльності людини. «Інституціональна економіка» в понятті Дж. Коммонса [6] – це економіка «регульованого капіталізму», а управління розвитком економіки повинна брати на себе держава.

У процесі теоретичного пізнання ми підтримуємо думку більшості дослідників щодо багаторівневого характеру системи інститутів, яка охоплює інституціональне середовище, інституційні сектори та інституційні одиниці. Інституціональне середовище як базовий елемент ринкової системи містить у собі законодавчо-

нормативну базу, всіх суб'єктів господарювання та всі соціально-економічні механізми їх взаємодії.

Аналіз численних робіт вчених-інституціоналістів дає можливість стверджувати, що більшість науковців поділяє інститути економічної системи залежно від їх характеру та спрямованості на основні та допоміжні. Зокрема С.Г. Кірдіна [7, с. 115] виокремлює базові та комплементарні. До першої категорії вона зараховує глибокі, стійкі історично-соціальні відносини, а до другої – ті, які функціонують у різних сферах людської життєдіяльності. В економічній сфері базисними інститутами А.А. Ткач називає інститут власності та трансакційних витрат, В.С. Савчук – власність, владу, управління та працю, а Ю.М. Лопатинський базовими в економіці окреслює інститути власності, контрактності (інститут угод) та державного регулювання, а до похідних зараховує інститути підприємництва, форм господарювання, конкуренції, ціноутворення та фінансово-кредитний [8, с. 44]. О.Г. Шпикуляк виділяє два елементи інститутів, які формують механізм розвитку ринку: ринкові – закони ринку, виробники, споживачі, інфраструктура, професійні та міжпрофесійні об'єднання; державно-владні – нормативно-правова база, владні структури загальнодержавного й місцевого рівнів [9]. Отже, у процесі дослідження можна зробити висновок, що основними, каркасними, інститутами розвитку експортоорієнтованої діяльності в аграрному секторі залишаються інститут ринку та інститут державного регулювання.

Водночас, враховуючи історичні особливості формування аграрних відносин в Україні, погоджуємося із думкою більшості економістів-аграріїв, що фундаментом подальшого розвитку аграрного виробництва, зокрема експортної діяльності, є інститут власності. П.Т. Саблук зазначає, що приватна власність мотивує до заняття підприємництвом; стимулює ефективне використання ресурсів, впровадження новацій з метою одержання конкурентних переваг на ринку; дає можливість швидкої переорієнтації ресурсів відповідно до вимог ринку [10, с. 87]. В аграрному секторі нині розвиваються різні форми власності і господарювання. Головною метою у цьому аспекті повинно стати прагнення до забезпечення функціонування різних організаційно-правових форм підприємства на основі взаємного доповнення та конкуренції. У цьому випадку аграрний сектор зможе отримати ефективного власника, який під час реалізації власних економічних інтересів зумовлюватиме динамічний розвиток національного господарства і, зокрема, експортної діяльності.

Наступним фундаментальним елементом інституціональної системи ринкового характеру є конкуренція та конкурентоспроможність товару, підприємства, галузі та країни. Інституціональна теорія надає конкуренції особливу роль, яка зумовлена здатністю конкуренції як ринкового інституту спонукати до підвищення ефективності дії інших ринкових інститутів та допомагати ринковим агентам адекватно сприймати сигнали ринку. Д. Норт визначає її ключовою, для безперервної взаємодії інституцій та організацій в економічному середовищі [11, с. 3]. Внаслідок відповідної взаємодії з'являється три типи інституцій конкурентного середовища, які спрямовують свої зусилля на обмеження проявів монополізму; контроль за якістю продукції; стимулювання інвестицій та різних інновацій.

З іншого боку, структура ринку буде близькою до конкурентної лише у тому випадку, коли інституційне середовище створюватиме стимули до підприємницької діяльності, винаходів та інновацій, більш

ефективної організації виробничого процесу, зменшення трансакційних витрат на ринках товарів та ресурсів, створення юридичної системи для контролю за виконанням контрактів, визначення і захисту прав власності. Тому ступінь розвитку конкуренції суттєво залежить від інституціонального середовища в галузі та країні, а сприяння її розвитку повинно стати органічною частиною структурної політики держави. Система організаційно-економічних заходів повинна спрямовуватись на всебічне сприяння розвитку інноваційних підприємств; протидію проявам монопольної поведінки у сфері матеріально-технічного постачання агросектору; створення умов для розвитку ринкової та транспортно-складської інфраструктури; недопущення недобросовісної конкуренції; захист прав власності та створення рівних умов для всіх форм та типів господарювання; розбудова дієвої системи сприяння та контролю за безпекою аграрної продукції з урахуванням сучасних європейських норм.

Ключову роль у новій інституціональній теорії надають інституту трансакцій. Р. Коуз довів, що нереально розглядати ринковий обмін товарами без врахування трансакційних витрат, адже для його здійснення необхідно з'ясувати, з ким бажано заключити угоду, визначитись щодо її ціни, розповсюдити інформацію про осіб та умови угоди, провести переговори про її здійснення, забезпечити відповідні заходи щодо дотримання умов контрактів тощо [12, с. 103]. Зміст трансакційних витрат при здійсненні експортоорієнтованої діяльності в аграрному секторі виражається у пошуках інформації та закордонних контрагентів, проведення переговорів та укладання контрактів, контроль за виконанням угод та їх юридичне забезпечення, витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою партнерів, агентів, посередників; витрати, пов'язані з неформальними правилами внутрішнього та зовнішнього середовища тощо.

Отже, вихід на міжнародний ринок агропродовольчих товарів українських товаровиробників відбується лише у тому випадку, коли цінність трансакції буде більшою за витрати на її здійснення. Нерозривно пов'язаний із трансакціями інститут контрактів (угод), який безпосередньо впливає на форму та ефективність здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Особливе значення для розвитку експортоорієнтованої діяльності, на нашу думку, відграють інституції ринкової інфраструктури. Створюючи систему зв'язків, вони забезпечують взаємодію між постачальниками виробниками та споживачами, а також сприяють вільному руху капіталу.

За функціональними напрямками можна виділити:

- маркетингові інституції (товарні біржі, агроторгові дома, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, виставки, ярмарки, аукціони);
- фінансово-кредитні інституції (комерційні банки, кредитні спілки, страхові компанії);
- інформаційно-консультаційні інституції (інформаційно-довідкові, консультаційні, навчальні та інноваційні центри, дорадчі служби).

Для будь-яких економічних систем характерна наявність не лише формальних інститутів, але й функціонування неформальних правил, норм, форм колективної свідомості тощо. С.Г. Головіна із цього приводу зауважує, що аграрна економіка, з огляду на високу консервативність та прихильність сільського населення традиціям, є найбільш закритою для швидких позитивних інституціональних змін, і логіка попередніх відносин та соціальних інститутів досі суттєво визначає пореформний розвиток і функціонування господарських одиниць. Дослідження істо-

рії формування інституціональної структури аграрної економіки свідчить, що якщо у процесі еволюційного розвитку формальні та неформальні інститути, як правило, удосконалюються паралельно, вчасно адаптуючись до мінливої соціальної реальності, то під час радикальних перетворень економіки нові, «нав'язані зверху», формальні складові вступають у протиріччя зі століттями, сформованими неформальними інститутами і реальною економічною ситуацією. Історія аграрної економіки є класичним прикладом зазначеного конфлікту [13, с. 23]. Зазначимо, що вагому роль у сфері неформальних взаємовідносин вітчизняного агробізнесу відіграють «тіньові» угоди.

Формуванням концептуальних засад інституційного забезпечення розвитку і регулювання аграрного сектору повинна займатися держава та державні інституції. О.Г. Шпикуляк вважає, що будь-які зміни, ініційовані державою, владними структурами, є інституціональними за природою [14, с. 519]. Стосовно транзитивних економік, то слід зауважити, що процес становлення дієвого інституційного середовища в аграрному секторі ускладнюється тим, що і сама держава перебуває у стадії змін.

Крім того, у контексті інтеграційних напрямів України та її входження у світові регіональні економічні структури, значно підвищується роль інституту професійних громадських організацій (ПГО). У країнах із розвинутою економікою саме галузеві неприбуткові організації вважаються одним з найефективніших інструментів цивілізованого саморегулювання ринку. Тут Україна не є винятком [15, с. 3]. Процес утворення ПГО у нашій країні на початку 90-х рр., по суті, відображав реакцію прогресивних аграрних ділових кіл на систему інституційну трансформацію в суспільстві та економіці. Головною функцією ПГО є консолідація та координація зусиль підприємств щодо формування та розвитку відповідного сегменту галузі, надання правової та інформаційної допомоги, представництво та захист інтересів учасників ПГО в державних органах влади, органах місцевого самоврядування, міжнародних та закордонних організаціях.

Об'єктивна потреба державного регулювання виникає і через неефективність регуляторних функцій ринку щодо багатьох соціально-економічних

аспектів. Наприклад, Дж. Стігліц виділяє кілька випадків «ринкових провалів», пов'язаних із: неефективністю конкуренції, необхідністю виробництва товарів суспільного споживання, наявністю екстерналій, неповнотою ринків, недостовірністю інформації, наявністю безробіття, інфляції та дисбалансів [16, с. 110]. В інституціональній парадигмі держава є не просто інструментом нівелювання «ринкових провалів», але й засобом реалізації суспільної злагоди.

Аграрний сектор завжди посідає особливе місце в системі державного регулювання, що зумовлено необхідністю гарантування продовольчої безпеки та розв'язанням соціальних питань, специфікою та ризикованістю сільськогосподарського виробництва, а також важливістю підтримки конкурентоспроможності національного виробника для участі у міжнародній торгівлі. Соціально-економічна важливість державного регулювання підтверджується і практикою економічно розвинених країн. Наприклад, Європейський союз щорічно витрачає понад 40 млрд євро на реалізацію Спільної аграрної політики, тобто 45% свого бюджету, тоді як внесок сільського господарства у внутрішній валовий продукт ЄС становить лише 2%, а частка селян складає лише 5% від економічно активного населення ЄС [17, с. 68].

З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що інституціональне середовище – це система інститутів та спричинених ними інституцій, яка утворює особливі рамки, матрицю розвитку для формування організованого ринку, підвищення ефективності діяльності суб'єктів агробізнесу та забезпечення конкурентної стійкості національних товаровиробників на міжнародних ринках. Інституціональне середовище визначає напрями і швидкість інституціональних змін, тому його можна вважати головною умовою та фактором розвитку як аграрного сектору в цілому, так і експортоорієнтованого виробництва зокрема. На рисунку 1 зображено основні елементи інституціонального середовища розвитку експортоорієнтованої діяльності аграрного сектору.

Вибір механізмів державного регулювання експортоорієнтованої діяльності повинен зумовлюватись не лише внутрішніми умовами функціонування, але й світовою кон'юнктурою та довгостроковими цілями аграрного сектору. Першочерговим завданням є створення нормативно-правового середовища, гарантування і захисту прав власності, розбудова системи забезпечення виконання угод, стимулювання розвитку добросовісної конкуренції та інше. В умовах глобальної лібералізації виробництва та торгівлі перспективний розвиток експорту аграрної продукції повинен забезпечуватись послідовною державною політикою, спрямованою на захист національних товаровиробників та розширення ринків збуту продовольства.

Держава може стимулювати економічний та експортоорієнтований розвиток через формування та підтримку інститутів, які породжують інституціональні стимули продуктивного типу. У ринкових умовах таким є насамперед інститут конкуренції, який стимулює найбільш ефективного виробника, охорону правопорядку, справедливе правосуддя та ін. Держава також повинна ліквідувати «провали ринку» через створення системи соціальних гарантій, освіти, охорони здоров'я, базової інфраструктури і т.ін. Успіх державної політики розвитку

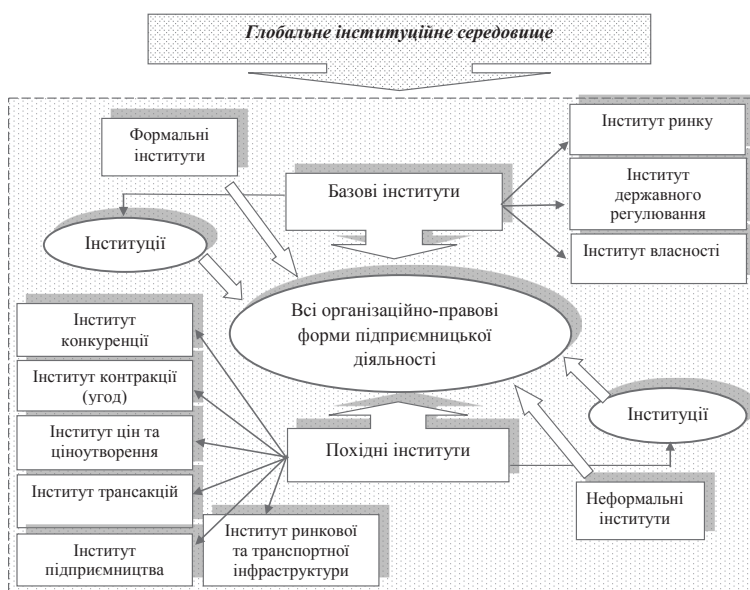

Рис. 1. Інституціональне середовище експортоорієнтованої діяльності аграрного сектору

в країнах Східної Азії, Японії та Китаю ґрунтувався на введенні державою дієвих стимулів до продуктивної діяльності економічних суб'єктів, інвестування та підвищення ефективності національних виробництв. Ця політика базувалася на дії конкурентних сил і направляла фінансові ресурси найбільш ефективним виробникам, відповідно до об'єктивних результатів їх господарської, зокрема експортної, згідно з чітко визначеними критеріями [18, с. 10]. Об'єктивна потреба у формуванні чіткої зовнішньоторговельної політики продиктована як економічними цілями, так і доцільністю її використання як інструменту загальної зовнішньої політики, покращення іміджу держави у геополітичному просторі. Ефективне застосування наявних та створення умов для формування нових конкурентних переваг аграрного сектору забезпечить зростання продуктивності праці і нагромадження капіталу, що в подальшому сприятиме переходу до інноваційного сільськогосподарського виробництва зі стійкими передумовами постіндустріалізації.

Висновки. Регулювання та стимулювання розвитку експорторієнтованої діяльності на сучасному етапі повинне відбуватися через інститути ринку та державного регулювання, які формують середовище діяльності в аграрному секторі, а також забезпечують концентрацію ресурсів у ефективних власників. Єдиний економічний простір країни повинен об'єднувати всіх контрагентів, де однакові правила гри встановлюють і контролюють уповноважені державні інституції.

Ефективна інституційна структура аграрного сектору передусім буде визначатись мінімальним рівнем трансакційних витрат, що може бути забезпечено лише за умови налагодження системи реального партнерства між державою та бізнесом. Вибір механізмів стимулювання експорторієнтованого розвитку повинен визначатися як довгостроковими соціально-економічними цілями аграрного сектору, так і умовами зовнішньої інституційного середовища. Вивченню останнього і будуть присвячені наступні дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Hamilton, W., 1932. Institution. – In.: Incyclopedia of the Social Science. N.Y. V. VIII. P. 84.
2. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ. С.Г. Сорокиной. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
3. Ходжсон Дж.М. Скрытые механизмы убеждения: институты и индивиды в экономической теории / Дж.М. Ходжсон // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 1, № 4. – С. 11-30.
4. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
5. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-17.
6. Commons, J., 1934. Institutional Economics. N.Y.: Macmillan.
7. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России / С.Г. Кирдина. – М.: Наука, 2001. – 346 с.
8. Лопатинский Ю.М. Институциональна трансформація аграрного сектору: дис. ... д-ра екон. наук: спец. 08.00.03 / Ю.М. Лопатинський; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – К., 2007. – 429 с.
9. Шпикуляк О.Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: автореф. дис. ... докт. екон. наук / О.Г. Шпикуляк. – К., 2010. – 28 с.
10. Саблук П.Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. / П.Т. Саблук – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 356 с.
11. Норт Д.С. Пять тезисов об институциональных изменениях / Д.С. Норт // Квартальный бюллетень клуба экономистов. – Минск: ПроPILEI, 2000. – Вып. 4. – С. 3-15.
12. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4. – С. 93-114.
13. Головина С.Г. Развитие аграрных хозяйств в условиях институциональных преобразований: теория, методология, практика: автореф. дисс. ... д-ра екон. наук. / С.Г. Головина. – Екатеринбург, 2007. – 55 с.
14. Шпикуляк О.Г. Проблеми формування інститутів ринку в аграрній сфері / О.Г. Шпикуляк // Економічні науки. Серія «Облік і фінанси». – 2010. – № 7(25), ч. 3. – С. 516-522.
15. Професійні громадські організації в аграрному секторі економіки України: проблеми розвитку / Т. Лужанська // Проект «Аграрна політика для людського розвитку». – К.: АПЛР, 2010. – 42 с.
16. Стігліц Дж. Економіка державного сектора / Дж. Стігліц; пер. з англ. – К.: Основи. 1998. – 854 с.
17. Шпар Д. Реформа общей аграрной политики в Евросоюзе и ее последствия для ФРГ / Д. Шпар, К. Беме // АПК: экономика, управление. – 2004. – № 7. – С. 67-76.
18. Носова О.В. Институциональні основи та форми стимулювання економічного розвитку: автореф. дисс. ... канд. екон. наук. / О.В. Носова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 17 с.